

ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ БЕЗОСОБОВИХ СТАНІВ ДУШІ В ФІЛОСОФІЇ П.АВСЕНЄВА

Тернопільський національний педагогічний університет ім. В.Гнатюка

Стаття присвячена розгляду поглядів П.Авсенєва на співвідношення сну і активного стану в життєдіяльності людини, значенні сновидінь у процесі самопізнання, а також на причини й сутність божевілля та можливості гіпнотичного стану.

Актуальність даної теми зумовлена двома чинниками: інтересом до людини та потребою подальшого дослідження такого самобутнього в українській філософській думці феномену, як київська духовно-академічна філософія. Одним із видатних представників останньої є Петро Семенович Авсенєв (архімандрит Теофан), творчість якого залишається невивченою і до сьогодні.

Метою даної статті є аналіз філософсько-антропологічних поглядів П.Авсенєва на безособові стани людини – сон, божевілля, магнетизм.

До проблеми безособових станів Авсенєв звертається в контексті досліджень взаємозв'язку душі і тіла. У своїй філософії він приділяє велику увагу змінам душі в залежності від станів тіла, намагається визначити силу і рівень впливу тіла на душу, що, на його думку, дозволить розкрити не тільки багато цікавих моментів буття людини, але й істинну духовну і богоподібну сутність її душі. Відтак перед філософією стоїть завдання не лише охарактеризувати свідомі стани душі, але й розкрити її особливості під час сну, у стані божевілля та під впливом магнетизму. Слід відзначити, що такий підхід не типовий для духовно-академічної традиції, в якій в першу чергу акцентується увага на стійких, свідомих властивостях людського єства.

Серед безособових станів філософ найбільшу увагу відводить сну і сновидінням, їх характеристиці та тлумаченню. Своє зацікавлення феноменом сну мислитель пояснює тим, що сон має важливе значення для людини вже з огляду на те, що у цьому стані вона проводить фактично третю частину свого життя. Більше того, всі народи у всі часи надавали снам та їх тлумаченню важливого значення, а Святе Письмо містить непоодинокі відомості про те, як сам Бог спілкувався з людиною під час сну: «нічні стани і дії душі з непереборною силою втручаються в серце більшості людей і мимовільно привертають до себе увагу... Сам Бог цей стан душі під час сну обирав часто для повідомлення своїх намірів обраним від нього знаряддям Промислу» [1, с.208].

В поясненні сну Авсенєв виходить із загальнофілософського уявлення на феномен життя, яке виявляє себе через спокій та діяльність. Для нього очевидно, що життя підтримують сили, завдяки яким зберігається спокій і виявляється діяльність. Ці сили не просто є протилежними одна одній, їх присутність є необхідною у світі, позаяк безперервна діяльність виснажувала б буття, а безперервний спокій був би омертвінням, смертю. Взаємодія цих сил, послідовна зміна спокою й діяльності яскраво спостерігається на зміні дня і ночі, сну й бадьорості. Отже, сон можна зрозуміти тільки у співвідношенні з активністю, бадьорістю. Останню він пояснює на-

ступним чином: «У всьому царстві буття бадьорість постає як стан, в якому внутрішнє розкривається у зовнішнє, і самостійне життя панує над загальним» [1, с.215]. Це стан, при якому кожен вияв буття, кожна істота живе від себе і для себе, розкриває свої сили та здібності; це стан, при якому душа усвідомлює себе і вільно володіє собою. Оскільки всяка діяльність здійснюється через сприйняття і вплив, то і активна діяльність душі полягає, з одного боку, у сприйнятті (пізнанні), а з іншого – у вільній дії. І те, й інше виростає на ґрунті самосвідомості, бо все, що сприймає душа, і все, чим вона себе розкриває, пов'язане з самосвідомістю («я пізнаю», «я дію»), яка трансформує його у поняття та ідеї. Таким чином, головним атрибутом активного, бадьорого стану є самосвідомість: «вся особистість людини, всі розрізнені її природні почування і прагнення – тілесні, душевні й духовні – словом все її єство під час бадьорості піднесені до розумності» [1, с.217].

Під час сну душа навпаки, існує не в собі самій і не для себе. Духовна діяльність свідомості, розуму і волі мінімізується: «сон у всій природі є таким станом, коли діючі сили знову повертаються усередину і коли одиничне життя підпорядковується пануванню всезагального» [1, с.216]. Якщо характерною особливістю бадьорого стану є те, що у ньому відбувається інтенсивна душевно-тілесна діяльність, як на рівні рослинної частини людського єства, так і на рівнях розуму та волі, а центром зосередження душевних сил є голова, то з втомою, згасанням енергії, наближенням сну таким центром стає серце. У бадьорому стані відношення душі до світу відзначається самосвідомістю і свободою, на сердечному рівні – пасивністю й невизначеністю. Оскільки серце виражає, як вважає Авсенєв, сукупність природних прагнень нашої душі до зовнішнього буття, то душа на рівні серця не є самостійним єством, а виявляється підпорядкованою зовнішньому буттю. «Стан сну є такий стан людської природи, коли зі згасанням відправлень – в тілі почування і руху, а в душі – розуму і волі, – панують тільки самі тілесно-рослинні (в тілі) і духовно-рослинні (в душі) відправлення» [1, с.210]. При цьому філософ наголошує, що на той чи інший стан впливають і космічні процеси, зокрема, сонце й місяць. Так, під час сну тілесна діяльність зміщується до системи рослинних, шлункових нервів, що підсилюється впливом магнітних сил землі, а можливо, й місяця та зірок. В результаті цього душа проявляє себе так, як дозволяють їй тілесні органи, тобто вона живе серцем. В стані сну, підкреслює мислитель, душа зберігає ті ж риси свого образу, що і в бадьорому стані, але в іншому вигляді. У ньому так само присутні чуття і бажання, але вони здійснюються не на ґрунті свідомості, а на

основі природного прагнення душі (самозбудження). Загалом, свідоме пізнання стає уві сні нероздільним відчуттям, вільним хотінням несвідомих потягів, самосвідомість – самозбудженням, вільно-розумна діяльність – природно-інстинктивною.

Перебуваючи у серці, душа не пов'язана ні з чим об'єктивно-зовнішнім, а слідує лише своїм внутрішнім суб'єктивним бажанням. Звідси і основні властивості сну: переконання в реальності того, що відбувається під час сновидінь, їх неймовірна швидкість та хаотична різноманітність. В основі протікання снів, лежать асоціації, зумовлені безпосередніми прагненнями і схильностями серця.

Сон, за переконанням архімандрита Теофана, має важливе значення не лише для відновлення тілесних сил і здатностей людини, але й для її душі. Так, завдяки йому засвоюється, відкладається і кристалізується в духовне тіло душі все пізнане та здійснене нею в стані бадьорості; під час сну духовні сили душі, шикуючись у серці в єдиний духовний меридіан, виправляються і оживотворяються. Зрештою, в стані сну серце піддається впливу зовнішніх духовних сил, хоча як світлих, так і темних.

Авсенєв не тільки пояснює зміст і значення сну, але й змальовує своєрідну історію сну по відношенню до тіла і душі. Так, за силою переваги рослинної частини людського єства над діяльною, він виділяє три ступені сну: стан дрімоти, при якому діяльне і рослинне начала перебувають у протистоянні й рівновазі, завдяки чому можливе свідоме сприйняття зовнішніх впливів на душу та довільне виконання рухів; стан дійсного сну, в якому рослинне життя дістає перевагу над діяльним, відтак усі впливи, які потрапляють у душу, сприймаються нею несвідомо, а рухи відбуваються мимовільно; стан глибокого сну, в якому вся діяльність душі і тіла занурюються в рослинне життя. Таким чином, життєдіяльність душі постає як постійна зміна її станів: спочатку на межі сну й активності, далі сну та абсолютної нечутливості, після чого зі зворотною поступовістю повертається до самосвідомості й вільної діяльності.

З переміщенням душевних сил у серце посилюється чуття і уявлення. При цьому душа головним чином пов'язана з враженнями минулого дня, відкладеними у серці, які заміщуються враженнями, сприйнятими під час засинання. У такому випадку самосвідомість ще присутня, хоча і не в змозі впорядкувати цей потік вражень і уявлень. Такий стан мислитель називає станом марення. З настанням сну самосвідомість згасає, перетворюючись на просту свідомість. Це стан вільної, не обмеженої волею і розсудком, діяльності уяви. Характерним для такого стану є сприйняття внутрішнього хаосу образів як дійсних та згасання особистості (уві сні ми часто бачимо себе в образі іншої людини чи істоти). В стані глибокого сну припиняється і ця діяльність, душевні рухи виходять за межі фізичного часу, а переживання, настрої і почування, пережиті на цій фазі залишаються недосяжними для свідомості людини після пробудження. Після цього, стверджує мислитель, події відбуваються в зворотному порядку.

Сновидіння також бувають трьох видів: хаотичні, зазвичай безладні й безглузді; попереджувальні, в

яких серце, кинувши свій гострий погляд на долю і життя людини, за допомогою різноманітних символічних образів та знаків намагається спрямувати її на шлях, що відповідає істинним потребам душі; пророчі, через які сам Бог розкриває шляхи свого Промислу щодо Церкви, людства чи певного народу.

Окрему увагу мислитель відводить тлумаченню сновидінь. У цьому контексті він намагається з'ясувати відповідь на наступні запитання: що є спільного і відмінного у структурі сну і стану бадьорості, з чого і як утворюються сновидіння та чи є потреба пояснювати сні і якщо так, то яким чином. Спільним елементом сну і бадьорості є уявлення, причому часто уві сні останні бувають такими, що відповідають реальності. Але ця спільність є лише поверховою, формальною. Річ у тім, що бадьора свідомість має чітку основу – дійсність, яка постає в душі у формі єдиного світового порядку, здійснюваного у формах простору і часу, існує за незмінними законами. Сонна ж свідомість хаотична, порушує ці закони, змішує простори і часи, перетворює єдність на множинність. Водночас такий стан душі, не обумовлений порядком дійсного світу, має значно більше свободи.

Авсенєв розуміє сновидіння як «зв'язок і взаємне проникнення розумно-бадьорого і природно-сонного станів душі під впливом вищого духовного світу» [1, с.224]. З цього слідує, що зміст сновидінь формується на підставі декількох джерел. Передовсім це факти і враження бадьорого стану, а також матеріально-тілесні впливи, як от стан здоров'я, клімат, стан погоди тощо. Так з'являються передчуття, що виникають на підставі взаємопроникнення автономного життя душі і життя природи. В залежності від рівня заплідненості душі духовним життям, можливий і третій вид джерела – духовний світ, який викликає особливі духовні відчуття і бачення. Перші сні мислитель характеризує як відгомін минулого, другі – майбутнього, треті – вічності.

У відповіді на запитання, чи потрібно пояснювати сні, філософ переконаний, що не тільки потрібно, але й дуже важливо. Однак такий процес пов'язаний з певними труднощами. По-перше, сновидіння кожної людини є особистісними, на їх характер впливають вік, стать, темперамент, життєвий досвід. Вони постають як довільне суб'єктивне поєднання духовного і чуттєвого світу. По-друге, не підлягає усталеним правилам і їх мова, яка є символічною і образною. Але, незважаючи на це, у мові сновидінь можна виділити деякі «діалекти», стверджує мислитель. Так, до першої групи він відносить образи, які мають пряме відношення до ідей, як от: тернистий шлях на гору означає певні труднощі, ходіння по льоду – небезпечне становище тощо. Такі образи філософ називає метафоричними. До другої групи належать ті, які перебувають в оберненому відношенні до ідей. Наприклад, високе постає уві сні під образами низькими, корисне – під шкідливими і т.д. Третю групу складають образи, які виражають своєрідне співвідношення з ідеями, що не фіксує ані подібності, ані протилежності (любов у вигляді променя, зв'язок з родиною під видом пуповини). Попри це, автор «Нотаток із психології» наголошує на індиві-

дуальному значенні цих образів, яке розкривається шляхом самопостереження.

Особливий наголос здійснює Авсенев на тому, що характер сновидінь великою мірою залежить від морального стану людини, чи, як він стверджує, «морального стану серця». Все, що здійснене у бадьорому стані, знаходить своє відображення в серці, а відтак і у сновидіннях. На його думку, серце, надміру прив'язане до матеріально-чуттєвого світу, розглядатиме речі лише через призму їх відношення до власного «Я», а тому сновидіння такої людини полягатимуть головним чином у беззмистовному відтворенні образів, які переважають у бадьорому стані: «Якої чистоти можна очікувати в спогляданні серця, коли серце затуманене нечистотою, і якої істини, коли все життя стало брехнею? Це похмура ніч в душі» [1, с.226]. З іншого боку, і серце, звернене до Бога, не застраховане від хиби й гріха. Але в стані сну воно здатне переглянути свої схильності і через образи відвести людину від хибних прагнень та вподобань. Такі сновидіння мислитель називає «місячною ніччю в душі». Третій тип сновидінь, які він називає «світлою вранішньою зорею», можливий лише у серці, яке стало вмістилищем Святого Духа. Саме через такі сні Бог відкриває людині свої задуми. Отже, сновидіння засвідчують три типи серця в залежності від їх глибини й чистоти, залучення до духовного серце, зосереджене на земному житті і мирських потребах; серце, звернене до Бога, але непостійне у своїх прагненнях; серце – храм Духа Святого. Так автор «Нотаток із психології» доводить, що зосередження на сердечній діяльності і аналіз сновидінь дозволяють глибше пізнати і зрозуміти себе: «В стані сну відкривається внутрішня, потаємна серця людина. Тому вникай у сновидіння, щоб пізнати свій моральний стан. Те, чим душа переважно займається під час сну, саме і виявляє домінуючий моральний її характер» [1, с.228].

Крім сну Авсенев зосереджує свою увагу і на таких безособових станах, як божевілля і тваринний магнетизм. При цьому він підкреслює, що між сном і божевіллям є ряд спільних моментів. Найперше – це відсутність духовної сили, що є вираженням особистісного «Я», яке себе усвідомлює і пізнає, звідси втрата людиною свободи. Спільними ознаками цих станів є також швидка зміна і довільне поєднання уявлень, образна мова, зосередження душевної діяльності у серці. Однак всі ці явища значно глибші в стані божевілля. Визначаючи божевілля як «сон розуму і волі», філософ підкреслює, що характерною його ознакою є неприродна перевага нижчої частини серця над вищою силою самосвідомості, чуттєвості над розумом і волею. В такому випадку самосвідомість перетворюється на чуття, самовизначення – на несвідомі потяги, а мислення стає мимовільним, позасвідомим поєднанням образів. Божевілля вирізняє невільне протікання думок (іноді навіть дотепне через надмірно активну діяльність уявлення), символічно-образна мова, глибинне несвідоме співчуття з фізичним світом (це деколи дає йому можливість передбачати певні події). Божевілля бувають тихі і шалені в залежності від стану їхнього серця. Однак, мислитель переконаний, що божевілля – це хворобливий стан, який не

слід розуміти як крах людської особистості. З такого стану теж можливе пробудження, позаяк, з одного боку, тілесний організм людини в силу своєї гнучкості має можливості для боротьби з хворобою, а з другого, за будь-яких умов людська душа містить в серці невикорінне насіння добра, істини і досконалості, відтак в своїх глибинних спонуках вона завжди звернена до Нескінченного. В такому випадку саме серце у своєму природному прагненні до Нескінченного знову орієнтує себе на Нього, внаслідок чого відновлюються і одухотворяються його сили. Таким чином вивчення божевілля є важливим для пізнання людини, оскільки засвідчує, що такі стани є типологічним зразком її морального занепаду, коли вона віддається чуттєвим схильностям свого розбещеного серця. Водночас вони нагадують людині і про таємничі шляхи божественної премудрості та милосердя: «Тільки в руках Всеблагого і Премудрого Творця і Промисла немає мір покарання, які не служили б в той час і для вдосконалення людини» [1, с.242].

Як і під час сну та божевілля, у гіпнотичних станах душі (тваринний магнетизм) переважає діяльність серця. При цьому, зазначає Авсенев, психічно зникає зовнішня людина і активізується внутрішня. Він переконаний, що явища тваринного магнетизму є вираженням глибинних сил і законів буття, невідомих для людини. Відзначаючи лікувальні властивості магнетизму, філософ прагне з'ясувати два основних його моменти: суть і особливості сили магнетизера та які психічні явища відбуваються в особі, що піддається впливу. Перше він намагається пояснити виходячи з загальної теорії природи: як на рівні неорганічного та органічного життя діють сили, на яких утримується і живе весь природний світ, так і на рівні людини є певні сили, що відіграють аналогічну роль. Згідно автора «Нотаток із психології», така сила в людині пов'язана з нервовою діяльністю. Якщо у тварин нервова система занурена в масу тіла і тому виконує функції передовсім матеріального характеру, то в людині вона дістає самостійність і свободу. Слід зауважити, що під нервовою діяльністю Авсенев має на увазі не фізіологічне явище, а діяльність душі. Для нього це сила, яка пов'язана зі своїм матеріальним субстратом, але тяжіє до духовного вираження: «Сама нервова сила є не що інше, як сила душі» [1, с.254]. Ця сила і є причиною явищ тваринного магнетизму.

Характеризуючи явища тваринного магнетизму, мислитель звертає увагу на роль руки та жестикуляції у здійсненні такого впливу, а також силу слова, погляду та дихання. Водночас він зазначає, що магнічний вплив можна помітити і на повсякденному рівні. Так, іноді ми спостерігаємо явища, які не мають під собою фізичних причин, при спілкуванні нам передається настрій співрозмовника, у близьких людей з'являється відчуття один одного на відстані тощо. Більше того, магнетична дія можлива і через неорганічні та органічні речовини, як от вода, скло, залізо.

Зрозуміло, що застосування тваринного магнетизму архімандрит Теофан допускає тільки з метою цілющого, благодіючого впливу і тільки у випадку розладу нервової системи. У зв'язку з цим він опи-

сує, якою повинна бути особистість магнетизера. Цікаво, що, на його думку, жінка має більші здібності до яснобачення, а чоловік – до магнетизму. Це пояснюється тим, що у жінки більш розвинуте сердечне чуття, а у чоловіка – сила волі. Попри подібність магнетичного сну до звичайного, філософ підкреслює, що під час такого сну спостерігається значно глибше входження душі в лоно серця, душа позбавляється будь-якого зв'язку з зовнішнім світом, самозаглиблюється і закривається сама в собі в глибинах свого внутрішнього світу – серця. Таким чином з зупинкою життєдіяльності зовнішньої у загипнотизованій особі відкривається іншого роду діяльність – на основі внутрішнього чуття, завдяки якій і розкриваються найпотаємніші куточки людського ества. Так задовго до Фрейда Авсенєв висловлює цікаві спостереження: «В душі нашій є якась глибина – ніби лоно життя, звідки все виходить і куди знову все, що людина упродовж життя не думає, відчуває, бажає, повертається, щоб скласти одне ціле – моральну природу душі, куди не проникає світло звичайної свідомості, бо воно для неї, оскільки воно діє за умовою нервової системи, перекрите. Але наскільки не було б глибоким це потаємне лоно життя, зміст його не втрачений для душі; в душі, окрім сві-

домості розсудкової, яка завжди ковзає тільки лише по поверхні душі, є ще глибинна самосвідомість... якою вона може освітлювати для себе саму глибину свого ества» [1, с.270 – 271].

Як бачимо, для Авсенєва вивчення безособових станів відіграє важливу роль у пізнанні людини, позаяк у активному стані свідомої діяльності пригнічує несвідому діяльність серця і створює перешкоду для духовного споглядання. Відтак, коли вплив свідомості послаблюється, то активізується сердечне споглядання і розкривається лоно душі, що складає основу її життя в цілісності. Зацікавленням несвідомими станами мислитель випереджає свій час і звертає увагу на проблеми, які знаходять своє вираження як у вітчизняній, так і європейській філософській думці лише наприкінці XIX ст.

Список літератури

1. Авсенєв П.С. Психологии часть вторая: история души. / П.С.Авсенєв. Из записок по психологии. – СПб. : Тропа Троянова, 2008. – С.208 – 279. – ISBN 978-5-89978-060-4.
2. Мозгова Н.Г. Спекулятивна психологія П.Авсенєва. / Мозгова Н.Г. Київська духовна академія, 1819 – 1820: Філософський спадок – К.: Книга, 2004. – С.125 – 143. – ISBN 966-8314-09-3.
3. Шпет Г. Г. Очерк развития русской философии. / Шпет Г.Г. Сочинения. – М.: Правда, 1989. – 602 с.

Г. Поперечная

Статья посвящена рассмотрению взглядов П.Авсенєва на соотношение сна и активного состояния в жизнедеятельности человека, значении сновидения в процессе самопознания, а также на причины и сущность сумашествия и возможности гипнотического состояния.

H. Poperechna.

For the characteristics of the unconscious states of the soul in P. Avseniev's philosophy. The article is dedicated to analysis of P. Avseniev's points of view on the correlation of sleep and wake of a soul in human's livelihoods, to the meaning of dreams in the process of self-knowledge, and also to the causes and essence of insanity and possibilities of the hypnotic state. Key words: soul, heart, wake, sleep, dream, insanity, magnetism.